CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Hilvarenbeek

Provincie
Noord-Brabant

juni 1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door dhr. drs. A. van Leeuwen (projectleiding), dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.

Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,

Provinciehuis, Brabantlaan 1, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.

Tel.: 073-812511.

Inhoud

Woord vooraf 5

Werkwijze en criteria 6

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 12

3. Grondgebruik 13

4. Infrastructuur 14

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 15

6. Stedebouwkundige typologie 16

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 18

8. Objectgegevens 24

9. Literatuur 79

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Hilvarenbeek maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.

Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in augustus 1991 door dhr. H. Ruiter, arch. hbo.

's-Hertogenbosch, september 1992.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.

Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.

Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een neder zetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>
- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>
- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* <u>Sociaal- en cultuurhistorische criteria</u>
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.

Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.

Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.

Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Hilvarenbeek ligt centraal in het zuiden van Noord-Brabant, in de M.I.P.-Regio Kempenland. De gemeente bestaat uit de kernen Hilvarenbeek, Esbeek en het aaneen gegroeide Biest en Houtakker. Daarnaast zijn er diverse gehuchten en buurtschappen, die eveneens vooral in het oosten zijn gesitueerd, zoals Driehuizen, Grote Voort, Kleine Voort, Hoog Spul, Laag Spul, Slibbroek en Westerwijk. Groot Loo en Klein Loo liggen centraal, Rovert, dat gedeeltelijk tot de gemeente Hilvarenbeek behoort, centraal-west. Breehees en Gorp liggen in het westelijke deel. De gemeente grenst in het noorden aan Tilburg, Berkel-Enschot en Moergestel. In het oosten wordt de grens gevormd door Diessen en in het zuiden door Hooge en Lage Mierde. De westgrens wordt tenslotte bepaald door België en Goirle. Deze grenzen hebben een deels kunstmatig, deels natuurlijk verloop. In de noordelijke punt is er een deel dat de loop van de riviertjes Oude Leij en de Reusel volgt, aan de oostzijde volgt een deels hoekige lijn oude perceelsgrenzen en wegen zoals de Rentmeestersdijk en de Lange Baan. De zuidgrens volgt de rechte Scheidijk, in het midden onderbroken door een meanderend stukje van de Reusel. De westgrens bestaat uit de rechte Grensweg en volgt verder een grillige lijn langs het stroompje de Rovertse Leij. De gemeente beslaat een oppervlakte van 9761 ha. Het aantal inwoners in 1850 was ca. 2400. In 1990 zijn hier 9812 inwoners.

1.2 Ontwikkeling

Reeds in de Jonge Steentijd heeft het grondgebied van Hilvarenbeek bewoning gekend. Uit de Midden Steentijd zijn vuurstenen voorwerpen gevonden. Diversen urnenvelden en een nederzetting zijn gelokaliseerd uit de Late Bronstijd en Vóór-Romeinse IJzertijd. Uit de Middeleeuwen is weinig materiaal verzameld. Wel is bij de afbraak van enige huizen achter de kerk op het Vrijthof veel middeleeuws aardewerk gevonden.
De gemeente is een oude heerlijkheid. Hilvarenbeek was in de middeleeuwen tweeherig. Het behoorde half onder de hertogen van Brabant, half onder de bisschoppen van Luik. Het deel van de hertog kwam in de zeventiende eeuw aan de Staten-Generaal. De bisschop van Luik had zijn deel in leen gegeven achtereenvolgens aan de Heren van Herlaer, Horne, Rogier van Leefdael, van Peterschen en van Merode. Karel V verleent Hilvarenbeek het recht om vijf jaarmarkten te houden. Ook ontvangt het andere delen van stedelijke rechten. Dit heeft niet geleid tot een ommuring of omwalling.
In 1813 wordt de Heerlijkheid Hilvarenbeek in vieren gedeeld. Diessen wordt een zelfstandige gemeente. Riel wordt bij Alpen gevoegd en Westelbeers bij de twee andere Beerzen. Het bestuur van de Oude Heerlijkheid had zijn Dingbank in Hilvarenbeek.
De schepenbank bezat de hoge rechtspraak. Adellijke lieden bewoonden ook kastelen in Hilvarenbeek. De bestaande bronnen noemen vier kastelen.

Het eerste kasteel "Haard- of Herdgang" lag in het zuiden van de gemeente, bij het gehucht Dun aan de Reusel. Er wordt beweerd, dat hier de bewonings geschiedenis van Hilvarenbeek begonnen zou zijn. Vroeger stond hier een oud slot of kasteel, waarvan de grachten rond 1850 nog te zien waren. Verder wordt er beweerd dat het een jachthuis van de hertogen van Brabant was. Volgens anderen daarentegen, een klooster van de Tempelridders! Rond 1400 lag hier een omgrachte hoeve. Nu is het een onbewoonde plaats.
Het tweede kasteel lag in de omgeving van het gehucht Slibbroek. Rond 1750 werd dit slot gesloopt. De grachten en de vijvers werden gedempt. In 1850 worden de fundamenten nog steeds aangetroffen, evenals vermoedelijk de fundamenten van twee brouwerijen.
Het derde kasteel is het huidige slot Groenendaal uit 1842. Het werd gebouwd voor Luitenant-Kolonel Majoie. Hij liet het bouwvallige kasteel slopen dat reeds in 1360 wordt genoemd als het bezit van Jean van Groenendael, de mogelijke stichter ervan. Ook heeft het adellijke geslacht Brecht er gewoond. De keldergewelven, de grachten en enkele muurresten zijn de restanten van dit oude kasteel, waarvan de oorsprong nog onbekend is.
Het vierde kasteel is het 16e eeuwse "Leenhof" in het gehucht Gorp. Hier werd de Natuur-, Genees- en Letterkundige Johannes Goropius Becanus geboren. Bij deze Leenhof liggen nog drie andere grote hofsteden, een Sterrenbosch en Waranda. Rond 1850 zijn deze vier "hoeven" eigendom van ons koningshuis.

In ca. 1890 wordt op een steenworp afstand hiervan voor de landheer van Beusekom een fraai landhuis gebouwd met stallen en koetshuis rond een afsluitbare binnenplaats. Inmiddels wordt dit huis temidden van de vroeg 20-ste eeuwse bossen

van het Landgoed Gorp en Roovert "'t Kasteeltje" genoemd.
De kerkelijke geschiedenis van Hilvarenbeek omspant op zijn minst 1000 jaar. Voor 1150 stond op de huidige plaats van de R.K. kerk een andere kerk. Aan deze kerk was een kapittel verbonden. Het kapittel verzorgde onder andere onderwijs aan de bewoners van de streek en droeg hierdoor op een belangrijke manier bij aan de ontwikkeling van de nederzetting. Het is verdwenen na de Hervorming. Tot 1559 was Hilvarenbeek de hoofdplaats van een dekenaat van het bisdom Luik. Hierna gaat het verkleind over naar het bisdom 's-Hertogenbosch. In de 16e eeuw is in het gehucht Westerwijk op dezelfde plaats waar nu de St. Jozefkapel staat sprake van een H. Lambertuskapel.
Tijdens de Reformatie kerkten de katholieken tot 1722 in een schuurkerk te Rovert. Hierna werd deze kerk verplaats naar Hilvarenbeek.
Pas in 1889 komt in het snelgroeiende gehucht Esbeek de tweede parochiekerk van Hilvarenbeek tot stand. In 1937 is de kerk te klein en wordt dan vervangen door de huidige kerk. In Biest-Houtakker komt de ontwikkeling later op gang. In 1913 wordt daar de parochiekerk gebouwd. De N.H. gemeente bouwt in 1809 een eigen kerk aan het Vrijthof.

Hilvarenbeek is een handelsnederzetting. Tot het einde van de 19e eeuw lagen hier uitgestrekte heidevelden.

In het begin van de 20ste eeuw worden onder andere in opdracht van de NV Levensverzekeringsmaatschappij "De Utrecht" en de "Oranje Bond van Orde" grootschalige heide-ontginningen gepleegd. Grotendeels zijn deze ontginningen ingeplant met naaldhout. In de zestiger jaren ontstaat vanwege zandwinning, in het noordelijk deel van de gemeente, een grote waterplas met het recreatie-safaripark "De Beekse Bergen".

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

De hoogteverschillen in Hilvarenbeek zijn karakteristiek voor het landschap. Vanaf het Carboon wordt het gebied beïnvloed door breuktektoniek. Hier ligt de zogenaamde Centrale Slenk. Dit is een breuk die van zuidoost naar noordwest het gebied doorkruist en verdeelt het in lage en hoge schollen, slenken en horsten. De bodem bestaat voornamelijk uit dekzand. De beekdalen hebben een lemig karakter en plaatselijk treedt veenvorming op. Het dekzand is in de periode van de laatste ijstijd, ca. 10.000 jaar geleden door wind en water afgezet. De waterlopen hebben, aanvankelijk met smeltwater, geulen in het dekzand uitgesleten.

Naast de beken Spruitenstroompje, Roodloop, Hilver en Wouwer ontspringen uit de pleistocene dekzandrug in het westen een groot aantal kwelsloten en loopjes. In het landschap kunnen ze nauwelijks als beek worden aangemerkt. Dit uitgebreide stelsel van dekzandruggen, beekbovenlopen, de beekdalen en de broekgebieden zorgde voor een schakering van verschillende milieu-typen. Voor Hilvarenbeek waren dit gunstige vestigingsmogelijkheden.

2.2 Hoogte

De hoogte loopt af van het zuiden naar het noorden en van het westen naar het oosten. Het hoogste punt vindt met in het uiterste zuidwesten, 27,4 meter boven N.A.P. Esbeek bevindt zich op 21,1 meter hoogte en Hilvarenbeek rond de 17,3. Biest-Houthakker bevindt zich op 13,3 à 14,2 meter hoogte.
De laagste gedeelten bevinden zich respectievelijk in de noordelijke punt op 11,6 meter en ten oosten van Houtakker op 11,8 meter hoogte.

2.3 Afwatering

De afwatering geschiedt in noordelijke richting. De meanderende Rovertsche Leij, die voor een belangrijk deel de westgrens van de gemeente volgt, heeft nog steeds een natuurlijk verloop en is niet genormaliseerd.
De belangrijkste waterlopen zijn verder: de Hoogeindse beek, Reusel, Aalst, Spruitenstroompje, Hilver, Wouwer en de Roodloop.
De waterlopen Wouwer en Hilver hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de vormgeving van de nederzetting. Zij omvatte het Vrijfhof met de kerk en gingen achter de Varkensmarkt over in elkaar.

In de gemeente liggen diverse vennen. Het grootste is De Flaes in het uiterste zuidoosten. Het is een belangrijk natuurreservaat voor vogels. Voor het grootste deel ligt het ven in de gemeente Hooge en Lage Mierde. Andere grote vennen zijn: Broekling, Papschot, Koude Water/Haneven en het Bankven.
Kleinere vennen zijn: De Kuil, De Moerkes, Biesbosch, Berkven en Nestven. Ook zijn er aangelegde vijvers, één bij de Houtvesterij "de Utrecht" en de ander in het centrum van het parkbos De Waranda op het landgoed Gorp en Rovert. Bij het kasteel Groenendaal is een gracht. De gemeente valt onder het in 1863 opgerichte Waterschap de Dommel.

3. Grondgebruik

De landbouw is van oudsher de belangrijkste activiteit geweest in dit gebied. Open akkercomplexen waren de oudste bouwlanden. Deze lagen op de dekzandgordels langs de beekdalen in de directe nabijheid van de nederzettingen. Kleinere akkers lagen verspreid over de dekzandgordels op enige afstand van de nederzettingen. In de tweede helft van de 18e eeuw verdwijnt in de gemeente een stuk welvaart. Veel akkerland komt braak te liggen en veel weilanden worden niet langer meer onderhouden. Op het eind van de 18e eeuw blijken veel inwoners meer land te bezitten dan ze kunnen bemesten.

In het midden van de 19e eeuw liggen hier nog uitgestrekte heidevelden. Op de zanderige schrale zandgronden vond vooral verbouw plaats van rogge, boekweit, haver en gerst. Andere veldgewassen waren spurrie, rapen en aardappelen. Op de beste gronden werd klaver- en lijnzaad verbouwd. In de beekdalen lagen de hooi- en weilanden. Deze waren ontoereikend. Het aanvullende hooi, voor het vee van boeren werd betrokken van de Langstraatse hooilanden. Met veel arbeid en mest kon hier geboerd worden. De veeteelt in dit gebied stond in dienst van de landbouw. Op de heide werd turf gestoken.

Op het eind van de 19e eeuw ontstonden er landbouwcoöperaties en de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) werd opgericht. Deze organisatie stimuleerde een betere bedrijfsvoering in de agrarische sector.
Tevens vond een verschuiving plaats waarbij de nadruk van landbouw op veeteelt kwam te liggen. Op veel plaatsen verrezen varkens- en kippenhouderijen.

Een ingrijpende wijziging die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw plaats vond was de ontginning van de heidegrond. Binnen de gemeente Hilvarenbeek gebeurden deze heide-ontginningen vanaf 1899 in opdracht van NV Levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht. Deze maatschappij kocht 700 hectare grond in de gemeenten Hilvarenbeek en Hooge en Lage Mierde. De Nederlandse Heidemaatschappij kreeg vervolgens opdracht dit stuk grond in cultuur te brengen. De Utrecht had verschillende beweegredenen om dit ontginningsproject uit te voeren. Het werd als een beleggingsproject gezien, tevens wilden ze een bijdrage leveren aan de welvaart binnen het arme agrarisch gebied. Een laatste overweging was het natuurschoon te bevorderen. De eerste ontginningen vonden plaats in het westelijk deel van de gemeente tegen de grens met België.

Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw werden de ontginningen voortgezet waardoor het landgoed De Utrecht nu in totaal 2.600 hectare beslaat. Het grootste gedeelte daarvan ligt in de gemeente Hilvarenbeek.

Tot 1900 vond vooral bosaanplant plaats, daarna werd op grote schaal grond geschikt gemaakt voor de landbouw. Een keerpunt ontstond rond 1920 toen men kunstmest ging toepassen. De woeste grond kon gemakkelijker geschikt gemaakt worden voor landbouwdoeleinden, ontginningen breidden zich vooral uit in het westen van de gemeente.

Sinds 1930 heeft het kleinschalige cultuurlandschap van de akkers door ruilverkaveling een ruimtelijke vervlakking ondergaan. De houtwallen verdwenen, de waterhuishouding werd gereguleerd en de meanderende beken werden gekanaliseerd. Slechts de Rovertsche Leij is ongewijzigd gebleven.

Binnen de gemeente zijn nu de volgende eenheden te onderscheiden:
a. de kommen der kerkdorpen, recent sterk uitgebreid op de oude akkerbodems;
b. oude akkerbodems;
c. de graslanden;
d. de tot bos omgevormde voormalige heidevelden;
e. heidegronden met enkele stuifduinen;
f. vennen;
g. zandafgravingen (o.a. recreatiepark Beekse Bergen).

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Van oudsher liep er door Hilvarenbeek een Heerbaan. Deze passeerde bij Rode Brug (Rode Voort) de Leij. De naam Rovert is hiervan afgeleid. Tot 1854 ging veel verkeer tussen Turnhout en Tilburg via Rode Brug.
Binnen de gemeente lopen heden nog talrijke zandwegen. De Holstraat in de bebouwde kom van Hilvarenbeek is gedeeltelijk nog steeds onbestraat. In 1859 wordt de eerste steenweg aangelegd naar Tilburg. De steenweg naar Diessen en Middelbeers is in 1865 gereed. Twee jaar later worden de Koestraat en de Wouwerstraat verhard.
De "Esbeekse Baan", die langs de Akkermolen liep en verder naar Lage Mierde kreeg in 1888 granieten keien.
De weg naar Biest-Houtakker werd in 1891 verhard. De Provinciale weg 315 Reusel-Tilburg oostelijk van de kern is in de jaren zeventig van de 20ste eeuw aangelegd.

4.2 Waterwegen

Het Wilhelminakanaal doorsnijdt in de noordoosthoek de gemeente. Dit kanaal, dat in de jaren 1910-23 werd aangelegd tussen de Zuid-Willemsvaart bij Aarle-Rixtel en de Donge onder Geertruidenberg heeft bij Biest-Houtakker een losplaats, die tot de toename van het wegverkeer een belangrijke aanvoerplaats voor onder andere kunstmest en bouwmaterialen was.

Sinds de openstelling van het kanaal liggen en twee bruggen, één bij Mariahoeve en de andere bij Donkhorst. Door grootschalige zandwinning in het noordelijk deel van de gemeente is in de zestiger jaren, gescheiden van het Wilhelminakanaal door een smalle landtong en brug, een waterplas "de Beekse Bergen" ontstaan. Het is ingericht als watersportcentrum met strand en safaripark.
De waterlopen de Reusel en het Spruitenstroompje worden met een grondduiker onder het kanaal doorgevoerd.
De natuurlijke waterlopen binnen de gemeente zijn reeds ter sprake gekomen bij hoofdstuk 2.2.

4.3 Tram- en spoorwegen

In 1907 werd de tramlijn van Tilburg naar Reusel in gebruik genomen. Deze lijn volgde het bestaande wegenpatroon en had ook in de gemeente Hilvarenbeek en Esbeek een station. In 1909 werd deze lijn verlengd tot aan de Belgische grens vanwaar men over kon stappen op de tram naar Turnhout. Toen in de loop van de twintigste eeuw auto en bus efficiënter bleken voor het vervoer van personen en goederen werd de tramlijn opgeheven. Het traject Tilburg-Belgische grens raakte in onbruik en werd in 1935 opgebroken. Tot 1948 bleef echter de lijn Poppel-Turnhout in gebruik.

Bij Esbeek grens lag een douanekantoor en een emplacement. De lijn kende de volgende tramstations: café den Hemel en de Posthoorn, hotel de Valk, café Kerkzicht in Esbeek en het grensstation.

4.4 Dijken en kaden

De kanaaldijk in Biest-Houtakker vormt de zuidelijke oever van het Wilhelminakanaal, het is een echte dijk als waterkering. Het kanaal ligt gedeeltelijk ook tussen opgeworpen dijken.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

Hilvarenbeek is van oorsprong een tiendakkerdorp, met centraal gelegen kerk temidden van een niet-agrarische kern, het akkerdorp Biest-Houtakker en het heide gehucht Esbeek. Eromheen ligt een aantal voormalige buurtschappen. Het betreft: Driehuizen, Kleine Voort, Grote Voort, Westerwijk, Breehees, Groot en Klein Loo en Hoog en Laag Spul. Deze kernen bestonden uit enige boerderijen aan een fijnmazig patroon van landwegen. Ze ontstonden in de vroege middeleeuwen als agrarische nederzettingen op de hoge dekzandrug, de buurtschappen Slibbroek, Gorp en de Hertgang zijn oorspronkelijk kasteelgehuchten. Van het laatste gehucht resteren mogelijk nog wat funderingen. In de buurtschap Slibbroek is het kasteel eveneens verdwenen.

Vanwege het grote areaal aan oude akkerbodems en plaatselijk oude graslandbodems, zal er in de middeleeuwen reeds bewoning zijn geweest. De nederzetting zal zijn ontstaan aan het Vrijthof. Anderen beweren dat de oudste vestigingsplaats in Hilvarenbeek in het zuiden van de gemeente is gelegen, in het gebied de Hertgang. Hier stond het kasteel Haardgang aan de rivier de Reusel.

De dorpskom van Hilvarenbeek is gebouwd langs twee (thans overkluisde) takken van het riviertje de Hilver en de Wouwer en hun samenvloeiing ter hoogte van de Platte Beek aan het eind van de Varkensmarkt. De oudste vermelding van Hilvarenbeek Apud Beke in 1157 staat in het oorkondeboek Tongerlo, I, nr. 8 van Erens. Voordat Hilvarenbeek een heerlijkheid was bezat de abdij Echternach een groot aantal hoeven en landerijen in dit gebied. In de 12de eeuw waren ook de kloosterlingen van de Norbertijnenabdij uit Averbode reeds actief in het gebied dat het landgoed Tulder wordt genoemd. De contouren van dit complex zijn nauwelijks veranderd in de loop der eeuwen. Wel zijn sinds 1900 enige bouwlanden ingeplant. De wallen, grachten en weilanden zijn intact gebleven. De heerlijkheid is mogelijk op het eind van de 13e eeuw ontstaan door samenvoeging van de oude domeinen Hilvarenbeek met Diessen-Westelbeers.

De huidige kerk heeft rond het jaar 1000 een kleinere voorganger gekend. In 1157 was het al een kapittelkerk, waaraan een college van kanunniken verbonden was. Al vroeg werd hier een Latijnse school gevestigd. Hilvarenbeek was gelegen aan de Heerbaan Turnhout-'s-Hertogenbosch. Vanaf de middeleeuwen ontstond hier een bloeiende nijverheid van onder andere linnen- en lakenweverijen. Vanwege de uitgestrekte heidevelden was de schapen- en bijenteelt eveneens een belangrijke bron van inkomsten.

Al in de middeleeuwen is de plaats uitgegroeid tot een grote nederzetting. Karakteristiek voor de handelsnederzetting is het Vrijthof, waar sinds 1674 officieel jaar- en weekmarkten werden gehouden. Hilvarenbeek is een bijzonder gaaf voorbeeld van een handelsnederzetting op de zandgronden. In de 18e eeuw werd hier door 35 brouwerijen bier vervaardigd. Met het verdwijnen van de welvaart in de tweede helft van de 19e eeuw verlaten onder andere de boteropkopers en drapiers van wollen lakens het dorp. In het midden van de 19e eeuw staan aan het Vrijthof inmiddels een Raadhuis de N.H. Kerk en diverse statige dorpswoonhuizen. Het dorp kent dan volgens Van der Aa rond 1850 twee looierijen, een rosolie- en twee windmolens, een kaarsenmakerij en een orgelmakerij en dan nog slechts één bierbrouwerij.

Rond 1900 gaat de ontwikkeling in versneld tempo. De Levensverzekeringsmaatschappij "De Utrecht" begint met het in cultuur brengen van de heidevelden. In 1907 komt de tramlijn naar Tilburg gereed. Twee jaar later is zij doorgetrokken tot Turnhout. Esbeek, aanvankelijk een heidegehucht, is in 1889 zo groot geworden dat er een nieuwe parochie ontstaat met een eigen kerk. In 1937 wordt deze vervangen door de huidige. Het akkerdorp Biest-Houtakker krijgt in 1913 zijn eigen parochie met kerk. De eerst sociale woningbouw start in 1920 met 22 arbeiderswoningen in de Bloemenstraat hoek Paardenstraat. Ze werden gebouwd door de Woningbouwvereniging-St. Hilvaris.

De kern van Hilvarenbeek is na 1950 sterk gegroeid door de bouw van uitgebreide woonwijken voor forensen. Hierdoor is het oorspronkelijke karakter alleen nog te herkennen rondom het Vrijthof en direct aanliggende lintbebouwde straten, waar nog enkele oudere huizen aanwezig zijn.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1 Typologie

In de gemeente Hilvarenbeek hebben in de M.I.P. periode (1850-1940) geen stedebouwkundige ontwikkelingen van betekenis plaats gevonden. Wel hebben in het buitengebied omvangrijke ontginningen plaatsgehad. Er zijn dan ook geen gebieden met bijzondere waarden aangewezen, maar wel landelijke gebieden met bijzondere waarde. Ook kunnen binnen de gemeente enige waardevolle groepen onderscheiden worden.

6.2 Beschrijving van de waardevolle groepen van vóór 1850

De dorpskom van Hilvarenbeek is een beschermd dorpsgezicht. De plaats is een van de belangrijkste dorpen in de Kempen en heeft een rijk en boeiend verleden. Het voorname, rechthoekig gevormde marktplein, het Vrijthof, met de deftige bebouwing daaromheen, doet de herinnering aan dit verleden ook thans nog voortleven.

Aan de oostzijde van het plein staat de laatgotische kruiskerk met toren en drie beuken van ongelijke breedte. Het huidige gebouw, in oorsprong daterend uit de 14e eeuw, is het resultaat van tal van verbouwingen. De bakstenen toren aan de zijde van het plein is een van de meest bewonderingswaardige scheppingen van de Kempische gotiek.

In 1615 werd de toren voorzien van een merkwaardige peervormige spits. Door haar hoogte beheerst hij niet alleen het plein, maar domineert ook de wijde omgeving. De bebouwing aan de andere drie zijden van het Vrijthof bestaat in hoofdzaak uit deftige herenhuizen met een thans veelal 19e- en 20e eeuws voorkomen.
Van bijzondere betekenis voor het aspect van het Vrijthof en uit volkskundig oogpunt is de ca. 350 jarige lindeboom tegenover de Rooms-Katholieke kerk, met zijn omvangrijke kruin. Voorts is ook de waterpomp en de overige beplanting van belang.
Het Vrijthof van Hilvarenbeek is dankzij het grasveld en de hierboven vermelde onderdelen een van de meest authentieke dorpspleinen van de Kempen.
Bijzonder waardevol zijn de onbebouwde achtertuinen van de panden aan het Vrijthof met de bakstenen schansmuren met ezelsruggen, die het landelijk karakter van de kom bepalen.

Verder kunnen genoemd worden:

De lintbebouwde landelijke dorpskom van Biest-Houtakker met de Roodloop, oude akkerbodems en beekje, kerk en pastorie uit 1913 en school met bovenmeesterhuis;
De landelijke dorpskern van Esbeek met kerk, pastorie en parochiehuis uit 1937 en enkele woonhuizen en café;
Het gehucht Gorp temidden van de bossen van het Landgoed Gorp en Rovert in de nabijheid van de meanderende Rovertsche Leij. Het bevat diverse boerderijen waarvan, de oudste dateert uit de 16e eeuw. Verder ligt er een Sterrebos ook staat er een 19e eeuws landhuis en een modelboerderij uit ca. 1942 die later is omgebouwd tot zogenaamde "Mansholtboerderij" voor 400 koeien;
Als laatste de buurtschappen Groot- en Klein Loo met lintbebouwing van boerderijen uit de 17e - 19e eeuw, te midden van oude akkerbodems en het beekje de Roodloop.

6.3 Gebieden met bijzondere landschappelijke inrichting

De gemeente kent twee landgoederen die hieraan voldoen. Het zijn: "Gorp en Rovert" en "De Utrecht". Beide zijn heideontginningen ontstaan aan het begin van deze eeuw.

Bijzonder is de aanleg van het landgoed de 'Utrecht' door de gelijknamige N.V. Levensverzekering Maatschappij. Tussen Esbeek, Diessen en Lage Mierde werd in 1899 op aandrang der Nederlandse Heide-Maatschappij 700 ha. woeste grond aangekocht. De Heide-Mij kreeg opdracht het gebied in cultuur te brengen. Dit beleggingsobject had ook een ideeël doel: een gedeelte van het woeste, "bijstere Oude Kempen-landschap", waarvan men het natuurwetenschappelijk belang erkende, wilde men intact laten. Het landgoed de Utrecht heeft door verdere aankoop een omvang van bijna 2.600 ha.

gekregen, waarvan ruim 500 ha. met de stoomploeg zijn ontgonnen tot weide- en bouwland (de lagere, resp. de hogere gronden). Ongeveer 1.400 ha. is ten bate van de houtvesterij bebost. Door de begroeiing aan te passen aan de natuurlijke gesteldheid is een afwisselend landschap ontstaan. Zo werd bij de aanplant van het bos de Hertgang het oudere beekbos langs de sterk meanderende Reusel, met hoge eiken en een onderbegroeiing van varens, gespaard. Andere delen van het landgoed, de Goorbossen, hebben meer het karakter van een produktiebos door de grootschalige aanplant van naaldbomen, omzoomd door berken. Van belang is dat de oude Tulden-bossen en een deel van de heide, met grote plassen zoals De Flaas en Het Goor, behouden bleef. Door de afwisseling van kleinschalige percelen bouw- en weiland met bos heeft het landgoed een grote recreatieve waarde. Voor de werknemers van de verzekeringsmaatschappij werd in 1920 aan de weg Tilburg-Reusel, die het landgoed doorsnijdt, het vakantieoord Rustoord gebouwd. Opvallend is ook dat reeds in de eerste decennia van deze eeuw op het landgoed rijwielpaden werden aangelegd. Voor de wandelaars werd omstreeks 1930 de uitspanning "in den Bockenreyder" geopend. De bebouwing, met brandtoren, houtvesterijgebouwen, boswachters- en bosarbeiderswoningen en pachthoeven, verspreid over het gehele gebied, is landelijk van karakter en bijzonder gaaf. Bij de brandtoren en het vakantiehuis is een monumentale tuinaanleg aanwezig met waterpartijen, zichtassen en dergelijke.

De Goirlese textielfabrikant Van Puijenbroek heeft een belangrijk stempel gedrukt op het landgoed Gorp en Rovert. Hij nam het initiatief tot ontginning van de Beeksche Heide, onder meer door beplanting met naald- en loofbos. Ten bate van de textielindustrie won men op het landgoed water, dat via een open waterleiding naar de fabriek in Goirle werd gepompt. De Rovertse heide werd omstreeks 1905 in het kader van de werkverschaffing door de Oranjebond van Orde met een rijksvoorschot bebost. Deze vereniging van investeerders trachtte de sociale onrust in Nederland te bestrijden door het bouwen van boerderijen en arbeiderswoningen, waartoe in 1908 een aparte afdeling, de N.V. Ontginningsmaatschappij, werd opgericht. Ook hier stelde de Heide-Maatschappij het ontginningsplan op.
Op het landgoed Gorp en Rovert is het landhuis ('t Kasteeltje) het belangrijkste gebouw uit de MIP-periode.
Naast de uitgestrekte bospercelen liggen ook hier akkers en weilanden. Fraai is hier de meanderende Rovertsche Leij.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen

Het overgrote deel van de oudere woonhuizen binnen de gemeente is geconcentreerd in de kern, hoofdzakelijk rondom het Vrijthof. Enkele panden kunnen teruggaan tot de 17e en 18e eeuw. Onderzoek door H.A.M. Ruhe heeft uitgewezen dat veel panden een houtskelet bezitten, waarbij onder meer opviel dat verscheidende panden, waaronder hervormde pastorie, Vrijthof 23 aan de voorzijde tweelaags waren met balkdragende muren, terwijl aan de eenlaags achterzijde wel gebintstijlen aanwezig waren. Andere voorbeelden van dit woningtype ware onder meer Vrijthof 1, 2 en 3, helaas gesloopt en vervangen door historiserende nieuwbouw. Momenteel maakt het Vrijhof een zeer oorspronkelijk indruk. Toch is het leeuwedeel der panden na 1945 geheel herbouwd of sterk gerestaureerd. Sommige panden hebben nog belangrijke oude onderdelen. Dit betreft ondermeer Vrijthof 9 en 14, beide met 19e eeuws aandoende gevel, Vrijthof 5 met rijke stucgevel en het eenvoudige pand nr. 20. Ook Koestraat 1 en 9-9a met 19e eeuwse pleistergevels bevatten wellicht nog belangrijke oudere fragmenten. De sterk gerestaureerde panden Varkensmarkt 35-43 zijn 18e en 20ste eeuwse rijtjeswoningen, ingebouwd in een 18e eeuwse langgevelboerderij. Koestraat 21-23 is een blokvormig herenhuis met lijstgevel en bijgebouwen uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Verder treffen we in het dorp enkele 19e eeuwse eenlaags woonhuizen aan, bijvoorbeeld Wouwerstraat 6, Gelderstraat 65, Koestraat 20-26, Paardenstraat 41, Voortsepad 1-5, 11, 19, 27 en 31. Al deze panden hebben de lange gevel aan de straat. Eveneens uit de vorige eeuw dateert Paardenstraat 5 met de korte ingezenkte lijstgevel aan de straat.

Eenvoudige eenlaags panden uit de periode rond 1900-10 treffen we veelvuldig aan. Zij wijken af van de eerdergenoemde langse panden door rijker gedecoreerde voorgevels. Soms met speklagen zoals bij Gelderstraat 33, 67-69, Varkensmarkt 14-20 en Vrijhof 16, soms nog rijker gedecoreerd met dakkapellen en siermetselwerk zoals Paardenstraat 10-12, Vrijthof 6 en 7 en Koestraat 13-19. Opvallend is de korte gevel van Vrijthof 18, een ingezwenkte lijstgevel uit ca. 1900. Het tweelaags herenhuis Vrijthof 26 heeft een middenrisaliet met neobarok aandoende entreepartij. Diessenseweg 24, Huize Kroonlust, en 27 tonen enige vage Art Nouveau-elementen in de asymmetrische gevels. Zeer markant zijn de woningen op het landgoed De Utrecht aan de Lage Mierdseweg 5-15, ontworpen door A.J. Kropholler en J.F. Staal in een eigentijdse mengeling van villatrant en Kempische motieven. Lage Mierdseweg 16 met tegeltableau herinnerd aan de ontginning van dit landgoed heeft Art/Nouveaukenmerken.

Rond 1920-30 verrijzen veel vrijstaande dorpswoningen met de korte gevel aan de straat en baksteenornament in een vage afschaduwing van de Amsterdamse School. Voorbeelden zijn Wouwerstraat 46, Doelenstraat 17, Gelderstraat 71, 92 en Diessenseweg 86. Dergelijke elementen karakteriseren ook de tweelaags panden Varkensmarkt 15-17, 19-27, Paardenstraat 16-18, Koestraat 5-7, Vrijthof 9 en Diessenseweg 47. Opvallend element is de betegelde gevel uit ca. 1930 van het handelshuis Hilvaria, Diessenseweg 4. Lage Mierdseweg 19 is een houten woning uit ca. 1930. Aan de Bloemenstraat 17-51 een reeks verenigingswoningen uit ca. 1920, die afgezien van wijzigingen in de raamindelingen redelijk gaaf bewaard bleef. Traditionalistische woningen uit de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog zijn de trapgevel Wouwerstraat 11 van architect Tooten en de panden Diessenseweg 16 en 97, het laatste uit 1933. Doelenstraat 31 is een schilderachtig gecomponeerde villa met kloosterkozijnen en onderluiken uit ca. 1935. De dubbele woningen Gelderstraat 66-68 en Vossenhol 2-4 dateren uit ca. 1950.

Veel panden zijn na 1950 door de architect J. Bedaux herbouwd in historiserende trant, passen in het dorpsbeeld. Dit gebeurde ondermeer met het enorme uit 1810 daterende burgemeestershuis Vrijthof 25, thans pastorie en met nr. 25. Dergelijke reconstructies van Bedaux treffen we ook aan Paardenstraat 1, Diessenseweg 33 en Goirlesedijk 4. Ze passen goed in het dorpsbeeld maar hebben uiteraard geen bouwhistorische waarde. Ook Vrijthof 4 is een recente nieuwbouw evenals het 17e eeuws aandoende eenbeukige pand Paardenstraat 3. In de bossen van de Oranjebond van Orde staat nabij Oranjebond 1 het houten atelier van de kunstenaar A. Schotel, dat in 1924 uit Rotterdam is overgeplaatst. Wouwerstraat 48 is een dokterswoonhuis uit 1953 met praktijk. Het bevat een voorportaal met fronton en terra cotta reliëf.

7.2 Boerderijen

Binnen de gemeente treffen we een omvangrijk bestand aan boerderijen aan, in het algemeen van het langgeveltype. Een belangrijk deel van deze bedrijfsgebouwen bevindt zich op de landgoederen Gorp en Roovert en de Utrecht en wordt dan ook als groep behandeld.

Het betreft vooral langgevelboerderijen, waarvan de oudste in de kern terug kunnen gaan tot de 17e en 18e eeuw. Deze boerderijen hebben een driebeukig gebint en lage muren overhuifd door een steil met pannen en riet gedekt dak. In veel gevallen komen kleine roederamen voor. Zeer gaaf is Spaaneindsestraat 21 met bijbehorende schuur. Tilburgseweg 37 is een gerestaureerde langgevel eveneens uit de 18e eeuw. Uiterst gaaf is de weliswaar in vervallen staat verkerende boederij Groot Loo 10 met tal van interessante details. Tilburgseweg 37 mist sinds enige tijd de bijbehorende schuur.

Uit de vroege 19e eeuw dateren vermoedelijk de langgevels Groenstraat 30, Groote Voort 6 en Groot Loo 6. Deze laatste heeft een bakhuis en een houten dwarsdeelschuur. Opvallend is de boerderij met 19e eeuwse ingewenkte lijstgevel Vrijthof 19. Deze heeft de ingangen van het bedrijfsgedeelt in de lange gevel aan de zijstraat.

In de tweede helft van de vorige eeuw worden de gebinten vervangen door balkdragende muren. Voorbeelden van dergelijke boederijen met hoger muurwerk zijn Groot Loo 8 en 9, Tilburgseweg 11, 29, 33, 35 en Bosscheweg 1. Een deel van deze boerderijen heeft ook al een rijzig zadeldak, met topgevels in plaats van de karakteristieke wolfeinden. Soms worden de gevels verrijkt met geprofileerde lijstgoten zoals bij Gelderstraat 54, Esbeekseweg 2 en Tilburgseweg 35. Veel van deze boerderijen dateren uit de laatste twee decennia van de eeuw.

Kort na 1900 worden veel langgevels gebouwd met ruimere tasruimte onder een mansardedak. Voorbeelden zijn Breehees 3, Groot Loo 3 en 7. Bij de wederopbouwboerderij Groote Voort 1-1B keert men terug naar traditioneler vormentaal in de roederamen en het geometrische bovenlicht. Na ca. 1960 worden sommige boerderijen ingegrijpend gereconstrueerd als woonboerderij. Een voorbeeld is Biestsestraat 79. Westrik 4 heeft nog een vervallen vierroedige hooiberg. Bij Biestsestraat 30-32 en Akkerstraat 3 treffen we nog oudere bijgebouwen aan.

Op Gorp en Roovert treffen we enkele tot de 16e en 17e eeuw teruggaande boerderijen. Roovert 6 is een gave langgevel met aangebouwde veelhoekige herenkamer. Het pand heeft deels kruisramen en deels kleine roederamen. In de herenkamer een gebogen stucplafond. In de muur een gedenksteen voor de hier geboren geleerde Johannes Goropius Becanus. Gorp 7 is een kleine landelijke woning met kruiskozijnen en een schouw met draaiboom voor de sopketel. Gorp 5 zou blijkens sleutelstukken en korbelen nog 16e eeuws kunnen zijn. Roovert 2-3 is in de vorige eeuw gewijzigd. Gorp 4 is een laat 19e eeuwse boerderij. Opvallend is de in 1942 tot stand gekomen modelboerderij met enorme tweebeukige loopstal uit dennestammen en de forse cylindrische voedersilo's. Roovert 1 tenslotte is een merkwaardig landelijk woonhuis met vakwerk, een verbouwing ca. 1940 van een misschien nog 16e eeuwse kortgevelboerderij met overkragend gebint in de korte gevel. Erbij een gaaf bakhuis met uitgebouwde oven.

Het landgoed De Utrecht bezit een grote reeks boerderijen en arbeiderswoningen. De woningen zijn in § 7.1 behandeld. De boerderijen combineren moderne inrichtingen en opbouw met traditionele motieven en dateren alle uit de periode tussen 1920 en 1940.

Het betreft enige kortgevelboerderijen met hoog zadeldak en kleine roederamen aan de Prins Hendriklaan 1, 3 en 4, de Dunse Dijk 1 en de Larenstraat 2. Bij sommige boerderijen grote open bergschuren onder wolfdak, bijvoorbeeld Prins Hendriklaan 3. Torenlaan 2-2a en 4-4a zijn dienstwoningen met stal en bergruimte. Vooral het laatste complex is met de hoek- en middenrisaliet zeer opvallend. Torenlaan 3a-c is een boederijencomplex waar ook weer de voor de bouwtijd moderne inrichting ietwat verhuld wordt door de traditionalistische vormgeving. In nog sterkere mate geldt dat voor enige rond de Tweede Wereldoorlog gebouwde traditionalistische langgevelboerderijen. Hiervan zijn Tuldensedijk 4, 5 (de Poorthoeve) en 6-7, Roovertsebaan 2 met overstek en Torenlaan 5 goede voorbeelden, met de landarbeiderswoningen Prins Hendriklaan 2 en Kinderlaan 3.

De landarbeiderswoningen aan De Vier Winden zijn uiterst eenvoudig en zijn door wolfdaken en kozijnen met onderluiken en vast kalf aangepast aan de Kempische omgeving. Aan de ontginning van de protestantse Oranjebond van de Orde herinnert het pand Oranjebond 1, een traditionalistisch gebouw met tegeltableau en roederamen met onderluiken.

7.3 Industriële gebouwen

Molenstraat 15 is de molenromp van de Akkermolen uit 1861. Doelenstraat 53, de Doornenboom is een geheel gave molen uit 1856.
Holstraat 1 is een textielfabriekskomplex uit het eind van de 19e eeuw met een tweelaags gewit hoofdgebouw en een hal met sheddak en schoorsteen.
Wouwerstraat 3 is een laat 19e eeuwse tweelaagse voormalige sigarenfabriek met getoogde schuiframen en een mansardedak. Aan de Bloemenstraat een gedeelte van de voormalige coöperatieve zuivelfabriek uit het eerste kwart van de 20ste eeuw, met baksteenornament.

7.4 Openbare gebouwen

Het raadhuis, Vrijthof 10 is een traditionalistisch complex uit ca. 1965 ontworpen door J. Bedaux om een binnenplaats met galerij. De bakstenen gevels, de ijzeren roederamen en de leien daken met dakruiter zijn aangepast aan de bebouwing van het Vrijthof.

Paardenstraat 6 is de laat 19e eeuwse voormalige openbare school met getoogde ramen en bakstenen sierfriezen. Van de school Biestsestraat 36 is de aangebouwde onderwijzerswoning nog gaaf gebleven. Varkensmarkt 22 is een rond 1950 gebouwde bakstenen school met entreepartij in een risaliet met rijk gedecoreerd fronton.
Dorpsstraat 17, Diessenseweg 61 en 34 zijn cafés uit ca. 1920-30 met ruime aangebouwde veranda's.
Op het Vrijthof de zevenhoekige, met riet gedekte muziekkiosk.

7.5 Kerkelijke gebouwen

Aan het Vrijthof bevindt zich de grotendeels uit baksteen opgetrokken Petruskerk, een in haar huidige vorm laatgotische kruiskerk met markante westtoren. Opvallend in haar bouwgeschiedenis is de wijze waarop een basiliek is uitgebreid tot een pseudobasiliek, die aan de zuidzijde een hallekerk is. De bakstenen toren met tufstenen sierdelen is vergelijkbaar met de iets kleinere toren te Asperen aan de Linge.

Biest-Houtakker bezit aan de Biestsestraat 26 een neogotische kruiskerk met pastorie uit 1913, een ontwerp van J. Margry. Op het bijbehorende kerkhof een neogotische calvariegroep. De kerk te Esbeek aan de Dorpsstraat is in 1937 vervangen door een traditionalistisch gebouw van J. van Buytenen. Het uit genuanceerde handvormmoppen opgetrokken gebouw met overdekt buitenaltaar is in silhouet aan de landelijke omgeving aangepast. Pastorie en bijgebouwen zijn door deze architect in overeenstemming met de kerk ontworpen.

Het eenvoudige, gewitte kapelletje op Westerwijk is vanwege oorlogsschade in 1966 gerestaureerd. Eromheen oude beuken. Aan de Dienssenseweg een kort na 1945 gebouwde traditionalistische kapel voor Maria Troosteres der Bedrukten. Aan de Tilburgseweg een Mariakapel uit 1938 van architect Tooten met klokkegeveltje. Bij Westerwijk 11 zijn recent een gietijzeren engelfiguur en een tweetal nisjes met Mariabeelden geplaatst, een in renaissancetrant met schelpnis en een met neogotische overhuiving. De engel is afkomstig van het kerkhofhek aan de Bredaseweg in Tilburg.

De hervormde kerk aan het Vrijthof is een eenvoudige zaalkerk met pilastergevel en fronton uit 1809. Ernaast op nr. 23 de gepleisterde pastoriegevel. Hierachter gaat een gaaf dorpshuis schuil dat in eerste aanleg uit 1717 dateert. Nr. 21 is het dienstgebouw uit ca. 1950.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

Groenendaal 1 is het landhuis Groenendaal uit 1842. Het is een blokvormig gebouw met souterrain en schilddak. De ramen tonen gedeeltelijk een kleine roedeverdeling. Het witte pand is later uitgebreid met een traptoren en een L-vormige vleugel. Bij de ingang bakstenen hekpijlers met leeuwen bekroond.

Het landgoed Gorp en Roovert bezit behalve enkele boerderijen een eenvoudig bakstenen jachthuis, Gorp 8 met bijgebouw uit het eind van de vorige eeuw. Het heeft acht- en zesruits schuiframen met afgeschuinde hoeken, hangtorentjes en een boogfries suggereren een kasteelachtig karakter. Erbij een tuinbeeld op voetstuk.

Het landgoed "De Utrecht" heeft een landhuisachtig hoofdgebouw genaamd "Rustenoord". Het ligt aan de Lage Mierdseweg 17. Het is gebouwd als recreatie-oord voor werknemers van de gelijknamige maatschappij. Dit pand uit ca. 1915 heeft een symmetrische opbouw met hoekrisalieten en dakruiter en kan ontworpen zijn door W. Hanrath. Op het erf een rijke siervaas met dolfijnen en putti, een tennishuisje in vakwerkbouw en van elders overgeplaatste hardstenen hekpalen in Lodewijk XIV-stijl. In de nabijheid de houtvesterswoning met brandtoren naar ontwerp van Kropholler en Staal in 1905 tot stand gekomen. Roovertsedijk 1a is een jachthuis uit 1900 met een gevelsteen uit 1662.

7.7 Infrastructurele en waterstaatswerken

Aan de Akkerstraat en Biestsestraat liggen over het Wilhelminakanaal ijzeren ophaalbruggen op bakstenen en betonnen onderbouw.

7.8 Artefacten

Afgezien van de al genoemde hekpalen, tuinbeelden en vazen op de landgoederen Groenendaal, De Utrecht en Gorp en Roovert bevinden zich in de gemeente nog enige verspreide artefacten. Aan Diessenseweg 6-8 een tegeltableau "Kunst veredelt het volk". Merkwaardig is de met aarde overdekte betonnen schuilkelder aan de Molendijk. Op het Vrijthof een bakstenen dorpspomp en een portretkop van Anton van Duinkerken.

7.9 Groenelementen

Op het landgoed Groenendaal bevinden zich behalve oude eiken en beuken ondermeer enkele forse lindebomen. Ook de landgoederen De Utrecht en Gorp en Roovert bezitten behalve uitgestrekte naaldhoutaanplant ook lanen met eiken en beuken. Bij Gorp 6 enige oude linden.
Op het Vrijthof de oude dorpslinde die kort voor 1676 is geplant. Dit groene plein is omzoomt met 38 oude lindebomen. Rondom de kapel van Westerwijk een groep oude beuken uit eind 19e eeuw.

Sommige boerderijen bezitten nog de erfbeplanting, soms bestaande uit linden, boomgaarden en hagen, soms teruggebracht tot de leilinden alleen. Voorbeelden zijn Hoog Spul 5 en 8, Groot Loo 6, 8 en 10, Groote Voort 6, Groenstraat 30, Bosscheweg 1, Spaaneindsestraat 21, Tilburgseweg 7 en 11. In de put van Akkerstraat 3 tongvarens. Bij Kinderlaan 2 een oude linde met een omtrek van 3.80 meter. Tegenover Spaaneindsestraat 27 staat in de buitenbocht van de weg een oude snoeilinde met een omtrek van 4.50 meter. Op een eilandje aan de Nieuwe Erven enige oudere beuken.
Op het proefstation bijenteelt "de Ambrosiushoeve" aan de Tilburgseweg staat een wereldvermaande collectie wilgenaanplant.

Een monumentale entree voor Hilvarenbeek vormen de 130-jarige eiken die een gedeelte van de Diessenseweg omzomen. Meer in de bebouwde kom zijn het de oudere snoeilindes voor de huizen die deze sfeer voortzetten tot aan het zomers groene Vrijthof.

Hilvarenbeek 1869,
J. Kuiper, Gemeente Atlas van de provincie Noord-Brabant naar officiëele bronnen bewerkt, Leeuwarden 1869

Hilvarenbeek huidige toestand
Grote topografische atlas van
Nederland, Groningen 1990,
schaal 1:50.000

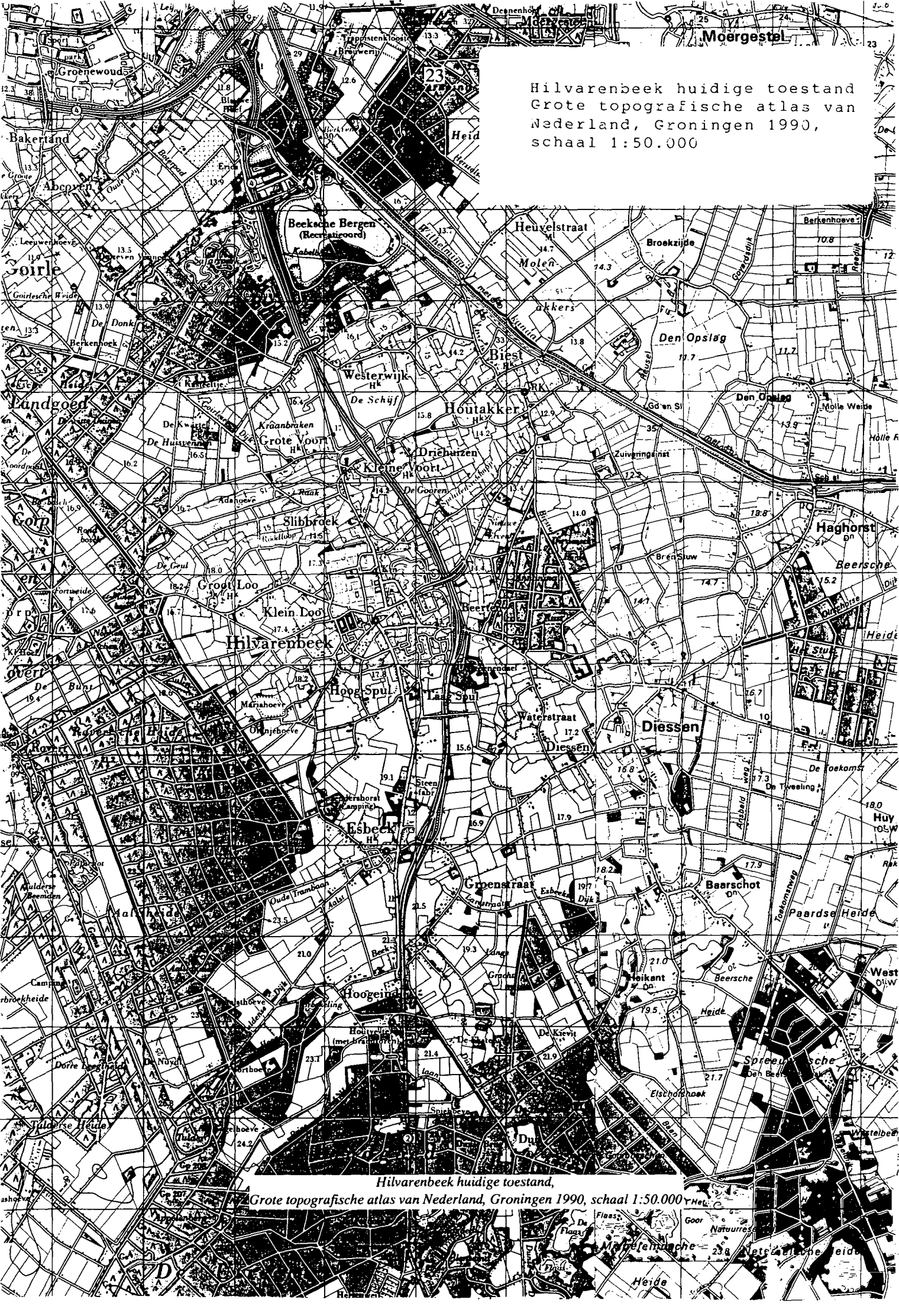

Hilvarenbeek huidige toestand,
Grote topografische atlas van Nederland, Groningen 1990, schaal 1:50.000

8. Objectgegevens

Akkerstraat

ong.
Bascule brug
onbekend
1923
ca. 1946
Ijzeren opbouw brug over Wilhelminakanaal.
Cultuurhistorisch belang.
(Foto 3)

6
Langgevelboerderij Langgevelboerderij
ca. 1900
Baksteen, cementen plint.
Zesruitsvensters met luiken.
Zadeldak gedekt met muldenpannen.
Beukenhaag en enige hoogstam fruitbomen.
Dwarsdeel.
Cultuurhistorisch belang.
(Foto 6)

3
Karschop en waterput
onbekend
XIX
ca. 1960
Gedeeltelijk baksteen en houten delen.
Riet met oud Hollandse pannen.
Noteboom.
Boerderij ca. 1970 vernieuwd. Waterput met rijke begroeiing van tongvarens.
Cultuurhistorisch belang.
(Foto's 4 en 5)

Beverstraat

4;6
Langgevelboerderij Woonhuis; Boerderij
XIX XVIIIA ca. 1970
Baksteen cementen plint. Vensters en deur gewijzigd. Wolfdak, riet, met oud Hollandse pannen.
Dwarsdeel. Fraai gebint. Cultuurhistorisch belang.
(Foto's 7 en 8)

Biestsestraat

ong.
Basculebrug onbekend
1923 ca. 1946
IJzeren opbouw. Brug over Wilhelminakanaal. Cultuurhistorisch belang.
(Foto 9)